Bebyggelse i det medeltida Uppsala

MAGNUS ELFWENDAHL

Det har länge konstaterats att för att komma vidare i arbetet med att förstå Uppsalas äldsta bebyggelse är man i första hand hänvisad till det arkeologiska materialet, de sparsamma skriftliga källorna för tiden före 1300 förmår inte ensamma ge svar på alla frågor. Trots detta har den hittills framkomna arkeologiska informationen utnyttjats förvånansvärt lite till att förstå vad som händer med bebyggelsen i Uppsala under medeltiden, och kanske alltför ofta har i första hand de arkeologiska spåren använts för att verifiera den äldsta bebyggelsens antagna läge genom att lyfta fram enstaka fynd.

Under 1970- och 80-talen genomfördes projektet, »Den tidiga urbaniseringens konsekvenser för nutida planering» (Medeltidsstaden), som syftade till att bl a inventera och redovisa de medeltida städernas arkeologiska observationer, och utschaktade områden i deras kulturlager. Redan 1976 redovisas inventeringsresultaten från Uppsala varvid 136 olika arkeologiska observationer kunde antecknas. En förnyad inventering företagen under hösten 1993 redovisar över 320 arkeologiska observationer eller dokumentationstillfällen i Uppsala fram till 1987. Slutsatsen blir att antalet ingrepp i stadens kulturlager är långt fler än vad den officiella statistiken visar och den verkar samtidigt svåröverskådlig. Trots detta synes kunskapen om var i Uppsala kulturlager uppträder idag vara god, däremot är kunskap om vad kulturlagret representerar för olika aktiviteter inte lika god, framför allt genom en avsaknad av sammanställningar och utvärderingar av den samlade arkeologiska informationen.

Studerar vi den traditionella bilden av bebyggelseutveckling finner vi att de flesta arbeten rörande Uppsalas uppkomst – eller Aros som staden heter före 1280 – anknyter till uppgiften om Aros som varande en skeppshamn åt Gamla Uppsala. En uppgift som hämtas från de norska kungasagorna vilka nedtecknats av Snorre Sturlasson under 1200-talet. Ålder och karaktär på den äldsta bebyggelsen har inte angetts närmare, men platsens funktion som hamn har av forskningen därmed antagits ha vikingatida rötter. Under 1100-talet knyts en kunglig myntning och en begynnande kyrklig administration till orten genom förekomsten av s k Aros-

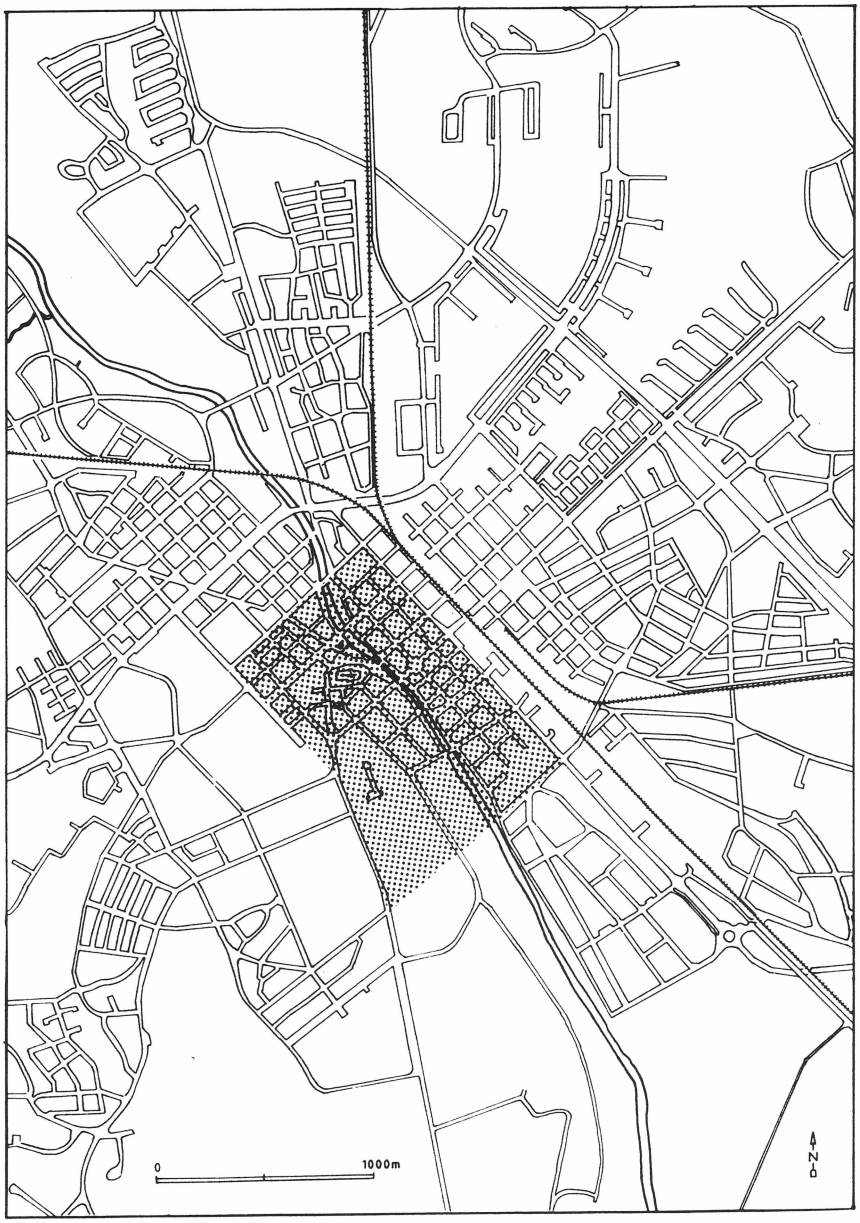

Ur Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering: Uppsala stad. Fornlämning nr 88, område med medeltida kulturlager.

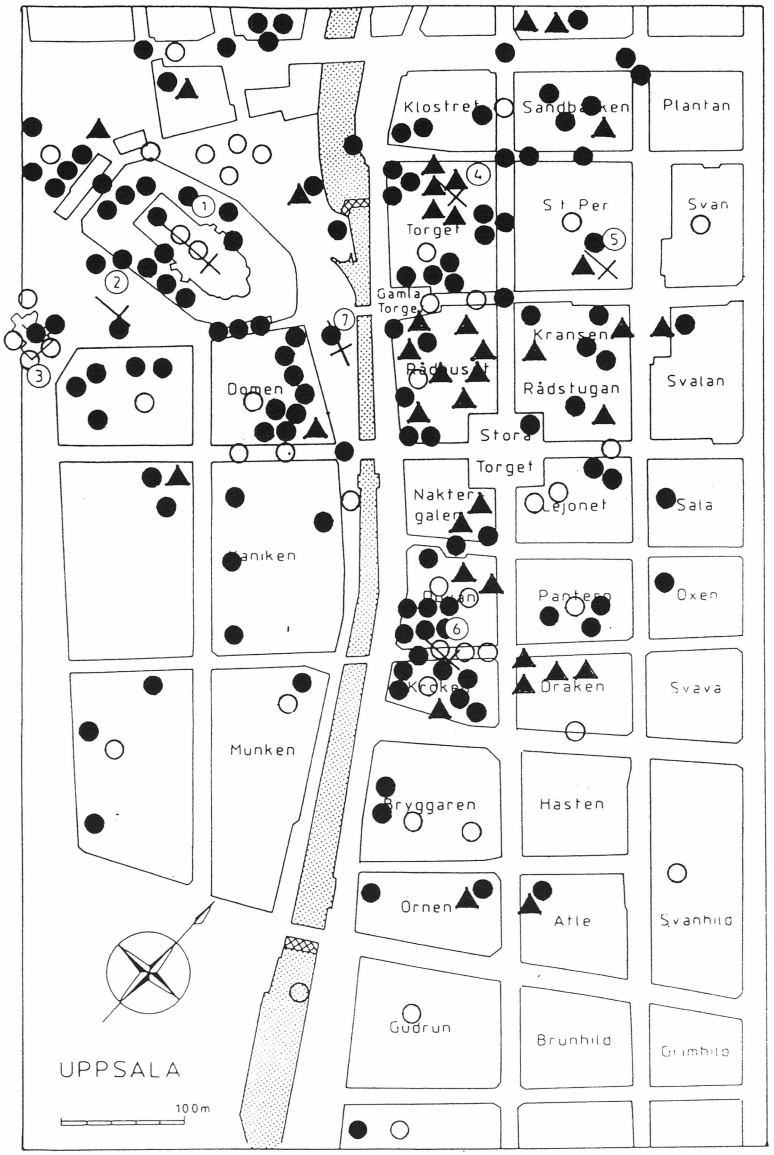

Platser för arkeologiska iakttagelser samt dokumentation i centrala Uppsala fram till år 1987.

Uppsala med nuvarande gatunät och kvartersindelning. Medeltida kyrkliga institutioner inlagda: 1. Domkyrkan; 2. S:t Eriks kyrka; 3. Trefaldighetskyrkan; 4. Franciskanerklostret; 5. S:t Pers kyrka; 6. Vårfrukyrkan (Mariakyrkan); 7. Helgeandshuset.

▲ arkeologisk undersökning; ● arkeologisk observation; ○ arkeologisk observation med oklart läge.

mynt, och omnämnandet av en prost för Tiundaland placerad i Aros under 1160-talet. På 1220-talet omtalas Maria kyrkan (Vårfrukyrkan). Under 1200-talet etablerar sig ett franciskanerkonvent och kring 1270 flyttar ärkestiftet från Gamla Uppsala till Aros som nu blir Uppsala. Beteckningen stad förekommer första gången under perioden 1296-1302. Ett fragmentariskt stadssigill dateras till 1304.

Aros, senare Uppsalas, bebyggelseutveckling har man velat indela i två faser; en preurban, dvs en period av icke organiserad bebyggelse, och en urban med en organiserad bebyggelse. När denna övergång sker mellan de två olika bebyggelseformerna och hur denna ska avläsas har man ännu inte kommit fram till. Förändringen har dock tillskrivits olika externa faktorer, varvid ett ökat ekonomiskt intresse men också ärkestiftets flyttning från Gamla Uppsala, förekommer omtalat. Den äldsta bebyggelsen dateras till 1100-talet och tycks, åtminstone på Fyrisåns östra sida, ha en reglerad tomtstruktur redan vid 1200-talet början.

För att komma längre i kunskapen om Uppsalas äldsta bebyggelse måste vi se stadens bebyggelseutveckling som en med glidande övergångar och där de bakomvarande orsakerna är många och komplicerade, vidare finns det en ständig egen anpassningsförmåga i bebyggelsen som måste klargöras. En framkomlig väg är att söka de förändringar som uppträder inom bebyggelsespåren. Därefter kan man söka orsakerna till utvecklingen.

Nya frågor till det uppgrävda materialet

Genom att granska några grupper av arkeologiska fynd låter man de arkeologiska källorna berätta om stadens byggelseutveckling. Var och en är tänkt att avspegla en särskild sida av tillvaron. På sätt och vis blir det fråga om att rycka ut delar ur en helhet men samtidigt inte. Vi vet att fynden är tillvaratagna i Uppsala och rimligen borde representera något hos denna bebyggelse. För att komma vidare måste man som arkeolog tillåta sig att vara både subjektiv och spekulativ i tolkningen av det material som står till buds, med syftet att generalisera den fragmenterade informationsbilden. Min strävan är att komma bakom de verkliga lämningarna och förnimma orsakerna kring deras tillkomst.

Studier av s k kvalitativa egenskaper hos de arkeologiska fynden förutsätter dock en uppfattning av vad exempelvis den materiella kulturen representerar. Tolkningarna av den materiella kulturen kan ges olika innebörd beroende på den analysnivå man väljer. Min uppfattning av den materiella kulturen är idag att den utgör en del av en verklighet med innebörd och mening. Här är avsikten att belysa något kring byggnadsmaterialet och aktiviteterna kring den tidigaste bebyggelsen genom att ställa nya frågor till materialet.

Byggnadsmaterial i det medeltida Uppsala

Uppsalas byggnader under medeltiden har huvudsakligen varit uppförda i trä. Först efter 1450 tycks bostadshus i sten ha blivit ett allt vanligare inslag i stadsbilden. Kunskapen om att bygga i sten och tegel hade dock inte varit långt borta, men förbehållen den monumentala arkitekturen och där främst de kyrkliga institutionerna. Tidigast vid 1200-talets slut har tegel utnyttjats i dessa byggnader. Det har antagits att detta skulle ha föregåtts av ett skede där natursten användes som byggnadsmaterial. Inte heller det arkeologiska materialet omfattar före 1400-talet annat än träbyggnader. En trähusbebyggelse tycks därmed ha lång kontinuitet i staden. Mot denna bakgrund kan en utveckling hos de murade byggnaderna kunna ses som en anpassning till en ny situation, frågan blir om en liknande utveckling med stegvisa faser inom sig även återfinns hos trähusbebyggelsen.

Nya spår i äldre byggnadsmaterial

Den idag säkraste metoden att datera konstruktioner i trä är dendrokronologi, att datera trädens årsringar genom en jämförelse med en känd tillväxtkurva för trädslaget i fråga i regionen. En förutsättning för en datering av trädens yttersta och yngsta årsring är att man vet trädslaget. Genom att kombinera dessa två datagrupper hos allt timmer som tillvaratagits vid arkeologiska undersökningar i Uppsala får man en bild av när man avverkade träd samt vad man föredrog att avverka.

Konstruktionstimmer, förmodligen hörande i de flesta fall till byggnader vilka kunnat dateras, omfattar ca 125 prov. Materialet fördelar sig ganska jämt mellan trädslagen ek och tall. Materialet som härrör från huvudsakligen fyra arkeologiska undersökningar har visat, när detta sammanställdes, att ek tycks ha utgjort det huvudsakligen använda konstruktionstimret kring 1100 fram till ca 1200. Mellan 1200 och fram till ca 1340 har både tall och ek utnyttjats. Efter 1340 tycks endast tall ha använts fram till 1500-talets början då materialet inte kan överblickas längre.

Resultatet av denna första uppställning av det använda byggnadsmaterialet i Aros, och senare Uppsalas, byggnader visar att det utnyttjade materialet genomgår fler förändringar än vad som antytts i andra källor. Övergången från ek till barrträd som byggnadsmaterial under en 150 årig period antyder därmed en förändring i byggnadernas utseende i Aros. Från byggnader uppförda i stavverk eller möjligen skiftesverk så blir bebyggelsen av timmerhustyp. Detta inleds kring 1200 och har fullbordats någon gång efter 1340 då inga ekar längre avverkas för att användas som konstruktionsvirke. Från 1400-talet tycks uteslutande tall ha avverkats som byggnadsmaterial.

Den gjorda genomgången visar att Uppsalas bebyggelsebild inte bara genomgår en

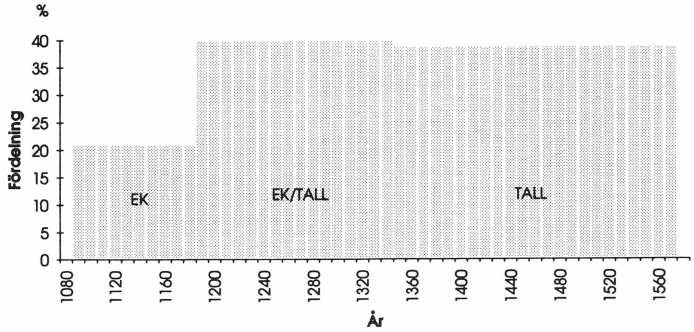

Fördelningen ek/tall bland daterade dendroprov från Uppsala.

förändring i samband med det begynnande privata stenhusbyggandet efter 1450 utan att en kontinuerlig förändring av bebyggelsen med glidande övergångar kan spåras redan långt tidigare i andra byggnadsmaterial. Den tidigaste bebyggelsen har kanske varit etablerad kring 1100. Förändringen i trähusbebyggelsen kan ses som en gradvis anpassning till nya förutsättningar för bebyggelsen vid Aros.

Keramik och bebyggelseutveckling

Materiell kultur är såväl ett förnimmelsemedium som ett kommunikationsmedium. Att utnyttja variationerna i den materiella kulturen ger oss ledtrådar till var människor vistas samt deras beteenden.

Keramik är en av de allra vanligaste fyndgrupperna vid arkeologiska undersökningar. Genom att keramiken under medeltiden uppträder med en stor variation i typ och form vid olika tidpunkter, har keramiken blivit ett viktigt redskap för att datera de arkeologiska lämningarna. Keramik kan ha haft många olika användningar även om man får anta att den i första hand använts i hushållet. Detta kan vara utgångspunkten i en arkeologiska analys av denna grupp av småfynd.

En nyligen avslutad genomgång av keramikskärvor som tillvaratagits i Uppsala stad i samband med olika arkeologiska undersök-

Sammanställning över olika keramiktypers förekomst vid arkeologiska undersökningar inom Uppsala. Tätare skraffering = förekomst över genomsnittet. Överst t.v. grovmagrad gods (A-gods), överst t.h. rödbrännande gods med utvändig glasyr (äldre rödgods). Nederst t.v. rödbrännande gods med invändig glasyr (yngre rödgods). Nederst t. h. 1643 års regleringskarta. Renritning Stig Sundberg (efter Harnesk & Oscarsson 1986).

N

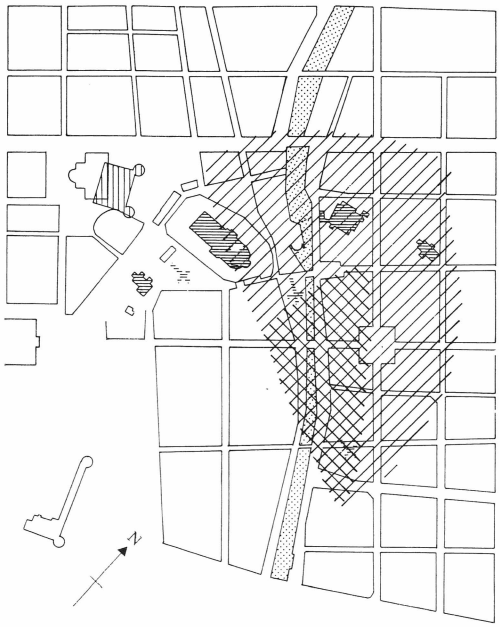
N

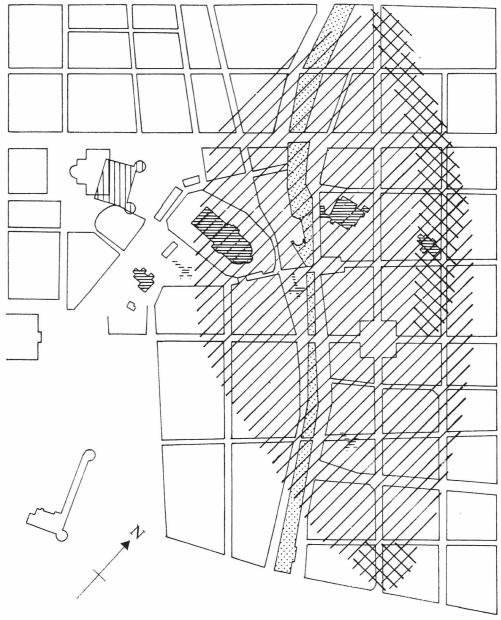
N

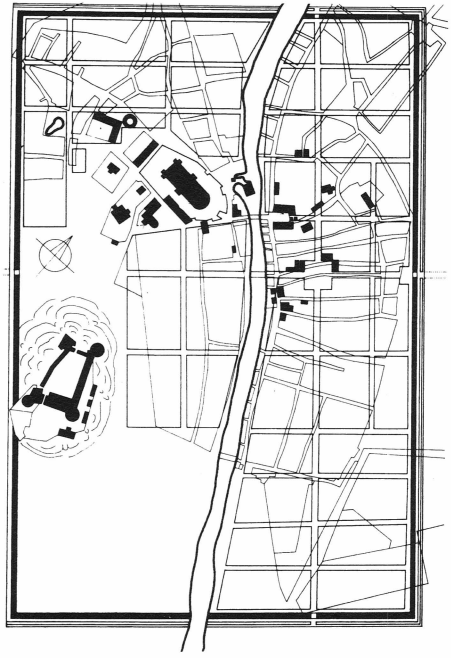

ningar, visar att deras antal uppgår till ca 35 000 skärvor. Vidare visar det sig att keramiken tillvaratagen efter 1972 (ca 90%) kan användas till olika rumsliga analyser. För att kunna studera olika företeelser i staden måste informationen dock skiktas och göras hanterbar. Jag har valt att studera keramiktypernas förekomst i olika delar av Uppsala. Utgångspunkten har varit att keramiken, som varande ett bruksföremål av vardagslag, följer bebyggelsens utbredning, dvs att den äldsta keramiken har den minsta spridningen och att keramiktypens förekomst även visar läget för dess samtida bebyggelse.

Resultaten från sammanställningen visar att den äldsta bebyggelsen återfinns i ett smalt stråk på bägge sidor om Fyrisån. Under denna första tid är keramikavsättningen inte särskilt intensiv och sker huvudsakligen bland den befintliga bebyggelsen. Gradvis tycks keramikdepositionen öka samtidigt som bebyggelsen orienteras till den utfart av staden som leder till Gamla Uppsala. Fortfarande finns den kraftigaste keramikdepositionen i bebyggelsens centrala delar. Senast vid 1300-talets början har keramikens deposition intagit en så stor omfattning att stora delar av vad som senare uppfattas som den medeltida staden har berörts.

Förändringarna i keramikens förekomst i staden indikerar att det sker en förskjutning inom bebyggelsen samt, kanske ännu viktigare, att ett nytt sätt att handskas med avfallet infaller strax efter 1300. Från att tidigare huvudsakligen ha deponerat avfallet inom bebyggelsen börjar man nu köra ut avfallet till särskilda soptippar, belägna åtminstone i ett par fall strax utanför stadens utfarter, men avfallet har även hamnat inom staden, kanske på tomter särskilt avsedda för ändamålet. De olika keramiktypernas förekomst avspeglar därmed en anpassning till nya förutsättningar för boende i staden.

Mynt

Mynt kan associeras med olika företeelser, som närvaro av en social elit eller i vilken utsträckning en penningekonomi varit accepterad. Under äldre medeltid, dvs före 1250, förknippas mynt och myntning enbart med samhällets högsta skikt. Ett samhälles gradvisa övergång till att genomföra och värdesätta ekonomiska transaktioner med en gemensam valuta kan karakteriseras som en monetariseringsprocess. För att mäta en bestämd befolknings behov av pengar i sina kontakter med andra kan man använda sig av myntfynden. Intressant i detta sammanhang blir att studera hur de medeltida mynten uppträder i Uppsala.

Från Uppsalas jord har drygt 400 mynt tillvaratagits. En fjärdedel av dessa är medeltida. Större delen av de medeltida mynten är från två kyrkliga institutioner, S:t Pers kyrka samt Franciskanerklostret i Uppsala. Förutom mynt har det också påträffats redskap och spill som ger starka indikationer på en myntning i Uppsala på 1300-talet, kanske rentav på 1200-talet.

De äldsta mynten från Östra Aros/Uppsala dateras till 1200-talets sista decennier och har återfunnits i anslutning till de kyrkliga

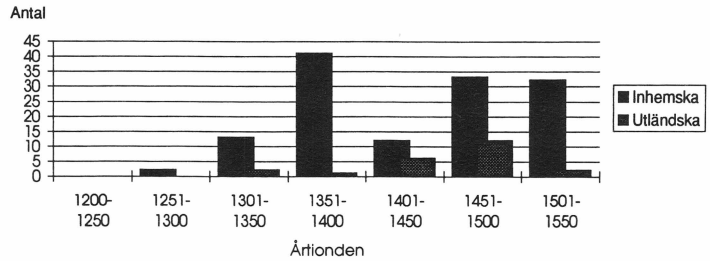

Antalet tillvaratagna medeltida mynt i Uppsala enligt Kungl. Myntkabinettet (KMK). Fördelningen inhemska/utländska.

institutionerna. Myntfynden från stadens profana bebyggelse utgör endast ett fåtal och är inte äldre än från början av 1300-talet. I jämförelse med myntfynd från kyrkor i andra delar av Uppland tycks Uppsala få en monetariserad miljö något senare än landskapet i övrigt, och i de kyrkliga institutionerna i Uppsala uppträder denna företeelse tidigast. Myntning kan dock redan ha förekommit på orten innan en penninghushållning uppträder.

Konklusion

Sammanfattar man den nu erhållna generella bilden av Uppsalas äldsta historia, finner man glidande övergångar som antagligen på olika sätt gör att bebyggelsen genomgår ständiga förändringar, förändringar som blir urskiljbara först över en längre tid.

När den tidigaste bebyggelsen är uppförd vet vi inte säkert idag, men daterade träkonstruktioner tillvaratagna i Uppsala indikerar att en viss bebyggelse kan ha funnits någonstans vid Aros redan så tidigt som vid början av 1100-talet första hälft. Helt klart är dock att en bebyggelse är etablerad under 1100-talets senare hälft, längs ett smalt stråk på bägge sidor om Fyrisån, samt att denna varit inordnad i en reglerad tomtstruktur på östra sidan. Byggnaderna är uppförda i ek och har varit byggda antingen som skiftesverk eller stavverk. Bebyggelseintensiteten tycks vara låg. Om speciella funktioner funnits hos den första bebyggelsen kan vi ännu inget säga, däremot verkar platsen, enligt en skriftlig källa, fungerat som ett centrum för viss kyrklig administration senast under 1160-talet. Möjligen kan där också ha funnits myntning. Platsen har därmed tydligen tilldragit sig intresse hos delar av den sociala eliten.

Runt 1200 kan vi urskilja en förändring i bebyggelsen. Man börjar nu uppföra byggnader i furu. Fortfarande avverkas dock ek för byggnadsändamål. Det nya byggnadsmaterialet innebär antagligen att en ny byggnadsteknik håller på att göra sin entré bland bebyggelsen, det timrade huset. Bebyggelsen är fortfarande huvudsakligen orienterad

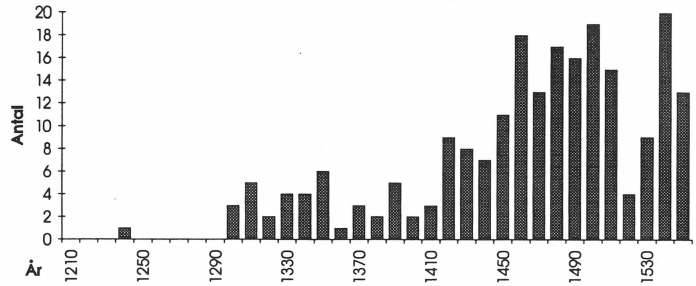

Antalet kända handlingar rörande fastighetsinnehav i Uppsala enligt Det medeltida Sverige (DMS).

mot Fyrisån och bosättningsintensiteten låg. Maria kyrkan och en intilliggande kungsgård kan möjligen markera bebyggelsens centrala avsnitt vid denna tidpunkt.

Under 1200-talet omfattar bebyggelsen en blandning mellan det gamla och nya byggnadskicket och utbreder sig nu åt olika väderstreck. En tydlig dragning mot norr framträder dock i bebyggelsen, där området till vad som senare är utfarten mot Gamla Uppsala är särskilt tilldragande. Ytterligare en kyrklig institution etableras i staden under 1200-talets första hälft, Franciskanerkonventet. Dess betydelse och inflytande över stadsbilden tycks dock vara begränsad fram till 1200-talets senare del, då konventets byggnader uppförs. En viss penninghushållning i staden kan ha börjat bli märkbar under denna tid, företrädelsevis inom de religiösa institutionerna.

Vid 1200-talets slut gör ett nytt byggnadsmaterial entré i stadsbilden, den murade byggnaden blir materialet i den monumentala arkitekturen som följer vid ärkestiftets etablering och konsolidering i Uppsala. Under en förhållandevis kort tid påbörjas och uppförs en rad byggnader för att betjäna den kyrkliga kulten och administrationen. Den ekonomiska aktiviteten i staden tar fart och regleras. Detta avspeglar sig i såväl en ökad penningtillgång som i det tilltagande upprättandet av olika juridiska handlingar kring köp och gåvor (se fig 6). Även i den vardagliga profana bebyggelsen märks vissa av dessa förändringar men först efter 1300. Efter 1300 har bebyggelsen blivit så intensiv att man sett sig föranledd att reglera avfallshanteringen i staden, och vi ser tillkomsten av soptippar, bl a utanför vissa av stadens utfarter. Efter 1340 tycks man helt upphört att avverka ek avsett för byggnadsändamål, nu uppförs nästan uteslutande hus med tall som byggnadsmaterial.

Det är en dynamisk utveckling som sker i staden från 1200-talets sista decennier och mycket talar för kyrkans närvaro som en betydelsefull faktor för en monetarisering av stadens ekonomi. Den profana staden tycks inte ha varit någon särskilt monetär miljö. De många vittnesbörden talar för att det inte är

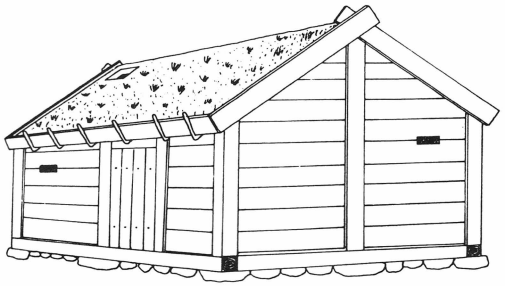

Rekonstruktion av skiftesverkshus med torvtak. Bild Björn Pettersson. Ur »Makt och människor i kungens Sigtuna».

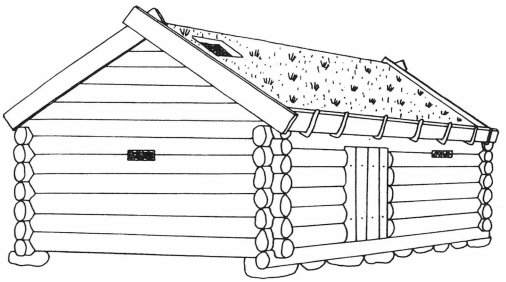

Rekonstruktion av knuttimrat hus med torvtak. Bild Björn Pettersson. Ur »Makt och människor i kungens Sigtuna».

en tillfällighet att beteckningen stad uppträder i de skriftliga dokument under perioden 1296–1302, samt att ett råd omtalas 1302.

Efter 1450-talet börjar även privatpersoner bygga murade hus men staden är antagligen fortfarande mycket präglad av de kyrkliga institutionernas närvaro. Troligen får nu det medeltida Uppsala det utseende som vi idag ser i många tolkningar av den medeltida stadsbilden.

Litteratur

Andersson H 1990. Sjuttiosex medeltidsstäder – aspekter på stadsarkeologi och medeltida urbaniseringsprocess i Sverige och Finland. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museum. Rapport Medeltidsstaden 73. Stockholm.

Bartholin T, Kriig S 1993. Uppland (utom Storstockholmsområdet) dendrokronologiska dateringar. Riksantikvarieämbetet. Stencil.

Carlsson R, Elfwendahl M, Perming A 1991. Bryggaren. Ett kvarter i centrum. En stadsarkeologisk undersökning i Uppsala. Riksantikvarieämbetet och statens historiska museum. Rapport UV 1991:1. Stockholm.

Dahlbäck G, Ferm O, Rahmqvist S 1984. 2 Tiundaland. Ulleråker, Vaksala, Uppsala stad. Det medeltida Sverige 1 Uppland. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Elfwendahl M 1994. Medieval Pottery in Uppsala. New Perspectives on its Chronology and Distribution. Meddelanden från Lunds universitets historiska museum. Under utgivning.

Ferm O 1986. Från Östra Aros till Uppsala. Uppsala under tidig medeltid. Uppsala stads historia VII. Red Cnattingius N, Nevéus T. Uppsala.

Harnesk H & Oscarsson U 1986. Uppsala från medeltiden till år 1900. En kortfattad översikt. Upplands fornminnesförening/Upplandsmuseet. Uppsala.

Hasselmo M 1992. From early-Medieval Central–Places to High-Medieval Towns – Urbanization in Sweden from the End of the 10th Century to c. 1200. Rescue and Research. Reflections of Society in Sweden 700–1700 A.D. Red Ersgård I, Holmström M, Lamm K. Riks-

antikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter 2. Stockholm.
Klackenberg H 1992. Moneta nostra. Monetariseringen i medeltidens Sverige. Lund Studies in Medieval Archaeology 10. Lund.
Makt och människor i kungens Sigtuna. Sigtunagrävningen 1988-90. Sigtuna museer 1991. Red S Tesch.
Medeltidsstaden 1976. 3 Uppsala. Den tidiga urbaniseringsprocessens konsekvenser för nutida planering. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museum. Rapport. Stockholm.
Syse B 1987. Uppsala. 7000 år på 20 år. Arkeologiska undersökningar i Mellansverige. Red Andrae T, Lamm K, Hasselmo M. Stockholm.
Wiséhn E 1989. Myntfynd från Uppland. Sveriges mynthistoria. Landskapsinventeringen 4. Kungliga Myntkabinettet. Stockholm.

Magnus Elfwendahl är medeltidsarkeolog och innehar f n en doktorandtjänst vid Lunds universitet där han arbetar med en avhandling om medeltida keramik i Uppsala. 1993 tilldelades Magnus Elfwendahl stipendium ur Ola Ehns minnesfond för sina forskningsinsatser i detta ämne.